

Konarski, Kazimierz

Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych

Przegląd Historyczny 34/2, 347-358

1937-1938

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

UNIwersYTET JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
w WARSZAWIE
INSTYTUT HISTORYCZNY
SEMIŃARJUM HISTORJI POWSZECHNEJ

9244

REFERATY

1. K. KONARSKI

Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*).

Źródła do dziejów powstania styczniowego przedstawiają się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie niezwykle bogato. Gdyby je wszystkie zebrać razem utworzyłyby grupę akt liczącą około 25000 woluminów. Bogactwo źródeł polega nie tylko na wielkiej ich liczbie, ale także na różnorodności zawartych w nich materiałów.

Są tu akta urzędów centralnych, skupiających w swych rękach ster akcji represyjnej w stosunku do powstania, i akta urzędów lokalnych, będących organami wykonawczymi władz zwierzchnich na określonym terytorium. Obok władz i urzędów specjalnych, powołanych do życia ad hoc dla zwalczania powstania, mamy władze ogólnoadministracyjne, na których działalności wypadki r. 1863 odbiły się w sposób pośredni może, ale niemniej ważny dla badań nad kształtem spraw powstania.

Ujemną stroną wszystkich tych materiałów, przy całym ich bogactwie i nawet różnorodności, jest jednostronne nastawienie. Wszystkie one ujmują zagadnienie powstańcze urzędowo pod kątem: widzenia represji przeciwko „buntownikom, obalającym legalny porządek rzeczy”. Zabarwia to cały ów materiał w sposób bardzo silnie negatywny, zniekształcający rzeczywisty obraz zjawisk dziejowych tej epoki.

*) Szczegółowo przerabiane były archiwalia tylko dla okresu 1861 — 1865. Praca zbiorowa personelu Archiwum Akt Dawnych pod redakcją K. Konarskiego.

Z nastawienia tego płynie nadto inna ujemna cecha tych źródeł. Represje były skierowane przeciwko ludziom. Stąd wybitnie personalny charakter akt, które w ogromnej większości podciągnąć można pod kategorię akt śledczych lub sądowych. Zagadnienia organizacyjne, metody pracy powstańczej, przebieg poszczególnych epizodów i tym podobne elementy ulegają wskutek tego przeważnie zatarciu, rozproszkowaniu i zagubieniu w dziesiątkach tysięcy indywidualnych śledztw i procesów. Im wyższa instancja, tym akta jej mają charakter szerszy i bardziej rzeczowy, natomiast u niższych, bezpośrednio represyjnych organów, osobowy układ akt wysuwa się na pierwszy plan.

Zespoły, które zawierają akta związane z powstaniem styczniowym, należy podzielić na dwie grupy.

A. Akta urzędów, powołanych w całości lub w przeważnym zakresie swej działalności do zwalczania ruchów rewolucyjnych:

1. Akta Komisyj Śledczych, stałej i tymczasowej.
2. „ Audytoriatu Polowego.
3. „ III Okręgu Korpusu Żandarmów.
4. „ Kancelarii specjalnej do spraw stanu wojennego i jej sukcesora Generał-Policmajstra Warszawskiego.
5. „ Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego.
6. „ Ober-Policmajstra Warszawskiego.
7. „ Naczelników Wojennych Oddziałów.

B. Akta centralnych władz administracyjnych, mających styczność z ruchami rewolucyjnymi:

8. Akta Kancelarii Namiestnika.
9. „ Sekretariatu Stanu.
10. „ tzw. „Zarządu Wyznaniowego“.

1. *Akta Komisyj Śledczych Stałej i Tymczasowej.*

Akta te, obejmujące pięćdziesięciolecie 1833 — 1882, oczywiście środkowym tylko odcinkiem dotyczą powstania styczniowego. W obrębie tego odcinka wszystkie akta obu zespołów odnoszą się w stu procentach do powstania tak, że charakterystyka szczegółowa nie miałyby tu celu, tymbardziej, że układ tych akt jest prawie w całości osobowy. Należy wszakże zaznaczyć, że materiały do dziejów powstania znajdują się nie tylko w aktach pochodzących z czasów trwania powstania, ale i z późniejszych, gdyż władze rosyjskie pociągały do śledztwa uczestników powstania jeszcze po kilku czy kilkunastu latach, gdy działalność tych osób została ujawniona lub, gdy osoby te czy to jawną, czy konspiracyjną drogą wróciły do kraju z zagranicy, dokąd uszły po zgnieceniu powstania.

Prócz akt o charakterze śledczym, w aktach, pozostałych po Komisjach Śledczych, znajduje się około 250 wol. akt z rozporządzeniami i instrukcjami, sprawozdaniami o ruchu więźniów w X pawilonie cytadeli warszawskiej, o emigrantach przebywających zagranicą i powracających do kraju, o poręczeniach za zwalnianych więźniów oraz akta, związane z istnieniem Komisji i ruchem służbowym ich urzędników.

Ogółem akt obu Komisji, wiążących się z okresem 1861 — 1865 jest około 3000, z czego znaczna większość przypada na okres powstaniowy (lata 1864 — 65).

2. Akta Audytoriatu Polowego.

Główna masa akt tego zespołu składa się z akt spraw sądowych, które odbyły się w Audytoriacie Polowym w latach 1861 do 1874 i w Wydziale Wojskowo - Sądowym przy dowodzącym wojskami Warsz. Okr. Wojsk. w latach 1874 — 1878 nad schwytanymi powstańcami, czy to w czasie trwania powstania, czy to już po jego upadku.

Największa ilość akt Audytoriatu pochodzi z lat 1863 i 1864 (w r. 1864 — 1070 wol.). W następnych latach siłą rzeczy ilość ich ciągle maleje. Ilość wszystkich akt Audytoriatu dotyczących powstania styczniowego obejmuje około 2600 woluminów.

Akta Audytoriatu Polowego wchłonęły w siebie wiele akt Komisji Śledczych Stałej i Tymczasowej (porównaj punkt 1), a także Wojenno Śledczych Komisji i Sądów Polowych, doraźnie tworzonych przy Naczelnikach Wojennych (patrz niżej p. 7). Akta te w myśl odnośnej instrukcji przesyłano w niektórych wypadkach do Audytoriatu Polowego na rewizję spraw, gdzie z reguły zatrzymywano je na stałe.

3. Akta III Okręgu Korpusu Żandarmów.

Akta Żandarmerii z okresu powstania są niemal wszystkie w mniejszym lub większym stopniu związane z powstaniem. Akt, których związek ze sprawami powstania jest ściślejszy, znajduje się przeszło 70 woluminów.

Do okresu przedpowstaniowego (lata 1860-62) odnosi się około 30 wol. Jedną kategorię stanowią akta o działalności śledczej i represyjnej, akta o tajnym nadzorze (Nr. inw. 70, 71, 100 — 102, 104, 117, 118, 138 — 140, 155), o aresztowaniach (Nr. 80, 114, 152, 153), o emigracji politycznej, zakazach komunikowania się z nią, o przywozie druków i broni z zagranicy (Nr. 86, 99, 115, 121, 160, 162). Dalsza kategoria to raporty o sprawach politycznych z poszczególnych guberni

(Nr. 109 — 111, 147 — 150). Kilka woluminów odnosi się do specjalnych incydentów, np. o pogrzebie generałowej Sowińskiej (Nr. 77), o osobach uczestniczących w zaburzeniach (Nr. 125) lub o wyborach do Rad Miejskich (Nr. 161).

Z akt odnoszących się do właściwych lat powstańczych (1863 — 1864) na pierwszy plan wysuwają się cztery grube woluminy pt. „O miatyeże w Carstwie Polskom“ (Nr. 224 — 227), zawierające szczegółowe raporty poszczególnych władz żandarmskich z całego terenu Królestwa o przebiegu akcji powstańczej. Należy tu zaznaczyć, że o ile inne zespoły Archiwum Akt Dawnych z epoki powstania posiadają głównie akta o poszczególnych działaczach powstańczych, to zespół żandarmerii skupia akta o samych wydarzeniach. Są tu więc akta o wydarzeniach politycznych w guberniach (Nr. 211 — 214, 241, 243, 265) i ciekawy akt o duchu i sposobie myślenia mieszkańców (247). Kilka woluminów odnosi się do specjalnych incydentów powstańczych np. o napadach powstańców na pocztę (Nr. 242), o konfiskowaniu przez powstańców pieniędzy (Nr. 248), o porywaniu różnych osób przez powstańców do swych oddziałów (Nr. 246), o osobach uciekających z szeregów powstańczych (Nr. 189, 234, 237). Ścisły związek z epoką powstania mają takie akta, jak np. o ogłoszeniu cesarskiego ukazu dla chłopów (Nr. 249) lub o założeniu wiejskiej straży (Nr. 250). Wreszcie i z tych lat mamy duży dział akt śledczych i represyjnych, o poszukiwaniu ludzi (Nr. 193), o nadzorze politycznym (Nr. 201 — 204, 231), o aresztowaniach (Nr. 172, 215, 216, 229, 262), o wyrokach śmierci (Nr. 238), o wysyłkach i skazywaniu na twierdzę (Nr. 232), o poszukiwaniu broni (Nr. 239) wreszcie charakterystyczny akt o uchylaniu się oficerów od konwojów (Nr. 181).

Mniej akt odnosi się do epoki popowstaniowej: o różnych wydarzeniach (Nr. 276, 281, 300), o powstańcach (Nr. 283, 285), o aresztowaniach (280, 321), o pismach politycznych (288) i wreszcie o duchu i sposobie myślenia mieszkańców po powstaniu (Nr. 326).

Prócz akt znajduje się w tym zespole kilka ksiąg, zawierających spisy powstańców i aresztowanych lub osób pozostających pod nadzorem w niektórych powiatach (Nr. 1392, 1401 — 1409, 1428a) ¹⁾.

4. Akta Kancelarii Oddzielnej do spraw stanu wojennego 1861 — 1863 i akta General-Policmajstra 1864 — 1867.

Kancelaria ta została powołana do życia przy boku Namiestnika, a jednocześnie Głównodowodzącego Wojskami Warsz. Okr. Wojsk.,

¹⁾ por. art. Dra A d a m a P r ó c h n i k a p.t. „Żandarmeria na Ziemiach Królestwa Polskiego“ Archeion t. X. Warszawa 1932 r.

dla rozstrzygnięcia szeregu spraw podlegających kompetencji zarówno władz wojskowych, jak cywilnych, a wynikłych na tle ogłoszonego na terytorium Królestwa stanu wojennego.

Przez czas swego istnienia od października 1861 do końca 1863 roku wytworzyła ona przeszło 300 woluminów.

Większość z nich stanowią zawiadomienia nadsyłane do władz warszawskich i prowincjonalnych o przebiegu wypadków w całym kraju i dane o osobach aresztowanych i oddanych pod sąd. Z pozostałych bardziej charakterystycznych akt wymienić należy następujące: akta plakatów, paszkwili (Nr. 14, 172), chorągwi żałobnych, emblematów rewolucyjnych (Nr. 16, 97), sprowadzania broni z zagranicy i kontrabandy wojskowej (Nr. 138, 272), cudzoziemców i osób podejrzanych, zatrzymanych na granicy (Nr. 147, 148, 150, 154), odkrycia drukarni rewolucyjnej (Nr. 152, 271), raporty o działaniach oddziałów powstańczych i wojsk rosyjskich (Nr. 166 a, b, c, d.), o urzędnikach nieprawomyślnych (Nr. 226), o osobach należących do organizacji rewolucyjnej (Nr. 245-6), o napadach dokonywanych przez powstańców (Nr. 255-6), o agitacji rewolucyjnej wśród Polaków, znajdujących się w wojsku rosyjskim (Nr. 242), o papierach zabranych powstańcom (Nr. 219, 220, 253), o zamachu na namiestnika Berga (Nr. 260), o żałobie po kościołach z powodu wywiezienia arcybiskupa Felińskiego (Nr. 257a), o składaniu przysięgi rewolucyjnej (Nr. 153) itp.

Do kancelarii tej wydelegowany został rzeczywisty radca stanu Pawliszczew celem prowadzenia periodycznej kroniki wypadków tzw. „siedmic polskiego miatieża“, które później ogłoszone zostały drukiem.

Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim utworzony został z dniem 1 stycznia 1864 r. jako wyraz reorganizacji i wzmocnienia władzy policyjnej. Przetrwał do stycznia 1867 r. Pozostało po nim przeszło 6000 woluminów.

Do najciekawszych akt tego zespołu należy zaliczyć akta kancelarii sekretnej i wszystkich trzech wydziałów I Departamentu.

Akt pozostałych po kancelarii sekretnej jest około 80 wol. (Nr. 2846 do 2930, sporo w tym jednak braków). Są tu doniesienia konfidentów (Nr. 2865-67), dane dotyczące emigracji polskiej (2851, 2853, 2854, 2930), wyciągi z zagranicznej prasy i z perlustrowanych na poczcie listów (Nr. 2856-58), informacje o nastrojach ludności polskiej zagranicą (niestety zachował się z pięciu tylko jeden wolumin Nr. 2850), dozór nad Szkołą Główną i organizacją uczniów (Nr. 2892), sporo korespondencji z władzami policyjnymi i śledczymi.

W aktach Departamentu I (Nr. 340—1694), można znaleźć sprawo-

zdania nadsyłane przez poszczególnych naczelników wojennych o wypadkach jakie miały miejsce na powierzonych im terytoriach, o osobach aresztowanych, więzionych, zesłanych, o nadzorze policyjnym, o nakładanych kontrybucjach oraz korespondencje władz w sprawie wypadków w kraju.

Akta II Departamentu (zwanego Departamentem policji administracyjnej) dotyczą raczej normalnych bieżących spraw policyjnych, zawierają tedy do dziejów powstania materiał raczej pośredni.

5. *Akta Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego 1831 — 1862.*

Urząd bardzo rozległy, którego szef w czasie nieobecności Namiestnika pełnił zastępczo jego funkcję, został zlikwidowany w roku 1862, sięga tedy tylko wstępnego okresu powstania. Szerokie kompetencje policyjne Gubernatora sprawiają, że akta represyj politycznych wyłaniać trzeba z masy akt policyjnych, porządkowych, sanitarnych, budowlanych, kwaterunkowych itd. zorganizowanych zresztą w chaotyczną bardzo registraturę. Akt gubernatorskich wyprodukowanych w latach 1861 i 1862 jest ogółem około 600 woluminów.

Areszty, śledztwa, wysyłki rozsiane są po całym tym zbiorze. Specjalną opieką otaczani są studenci uniwersytetów cesarstwa (Nr. 21401), emisariusze (Nr. 21403) i emerytowani oficerowie (21405).

Chorażywi żydowskiej, niesionej na pogrzebie arcybiskupa Fijałkowskiego, dotyczy wol. 21314, zjazdu pod Horodłem w roku 1861 — wol. 21312b. (porównaj art. K. Konarskiego pt. „Zespół akt Kancelarii Wojennego Generał-Gubernatora Wrszawskiego” Archeion t. XIII, Warszawa 1935).

6. *Akta Kancelarii Warszawskiego Oberpolicmajstra.*

Akta tego zespołu odnoszą się tylko do terenu miasta Warszawy. W związku z powstaniem pozostaje około 120 woluminów.

Najwięcej akt poświęconych jest sprawom represyjnym. Są to akta o nadzorze policyjnym (10 woluminów), o aresztowaniach z własnej decyzji lub na żądanie Komisji Śledczych, Generał-Policmajstra, Wojennych Naczelników lub Sądu Polowego (20 wol.), o zwolnieniu aresztowanych (2 wol.), ucieczkach (1 wol), o skazywaniu na wysyłkę (3 wol).

Specjalny dział stanowią akta zawierające z każdego roku setki spraw policyjno-politycznych. Z lat 1861-65 jest tych akt 70 woluminów, obejmują one wiele tysięcy spraw. Do akt o znaczeniu ogólnym należy zaliczyć tajną korespondencję (6 wol.).

Szereg akt odnosi się do specjalnych incydentów. W związku z okresem przedpowstańczym należy tu wymienić akta o działalności Delegacji Obywatelskiej w 1861 r., o osobach zabitych i rannych 27 lutego i 8 kwietnia 1861 r., o zarządzeniach na wypadek zaburzeń (1861 r.), o zaburzeniach w latach 1861-2. Kilka woluminów odnosi się do emigracji i powrotu z emigracji (5 wol.).

Z okresu samego powstania są akta o jeńcach powstańców (2 wol.), o tajnych drukarniach (1 wol.), spisy uczniów i drukarzy (2 wol.). Z okresu popowstaniowego należy wymienić akt o osobach dobrowolnie wracających z szeregów powstańczych i o komisji dla zbadania podziemi w Warszawie.

Akta Kancelarii Oberpolicmajstra są obecnie w toku inwentaryzacji. Posiadają one prowizoryczną jedynie numerację, której cytowanie byłoby bezcelowe.

7. Akta Naczelników Wojennych Oddziałów *)

W związku z zaprowadzeniem w 1861 roku w Królestwie Polskim stanu wojennego zostało ono poddane pod względem zarządu wojskowo-policyjnego Naczelnikom Wojennym okręgów, później zwanych oddziałami. Początkowo było ich siedmiu, a mianowicie: Wojenny Naczelnik Okręgu: 1) Augustowskiego, 2) Płockiego, 3) Kaliskiego, 4) Radomskiego, 5) Lubelskiego, 6) Warszawskiego i 7) Kolei Żelaznej. W 1863 r. po wybuchu powstania, celem sprawniejszego i szybszego jego tłumienia, ilość Naczelników Wojennych została znacznie zwiększona i prócz wspomnianych Naczelników, którzy wtedy otrzymali nazwę Wojennych Naczelników Głównych Oddziałów, i utworzonego w grudniu 1862 r. oddziału kolei Warszawsko Bydgoskiej zostały utworzone, choć niejednocześnie, nowe wojenne oddziały: Kolei Warszawsko-Petersburskiej, Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, Olkusko-Miechowski, Kielecko-Opatowski, Stopnicko-Sandomierski, Wieleńsko-Sieradzki, Zamojsko-Hrubieszowski, Siedlecko-Bialski, Łomżyńsko-Ostrołęcki, Konińsko-Kłodawski, okręgu m. Łodzi i okolic, Radomsko-Opoczyński i Łowicko-Rawski. Oddziały te w miarę zachodzącej potrzeby zmniejszono lub powiększono terytorialnie, znoszono i tworzono nowe. Na skutek poddania pow. łomżyńskiego wraz z gubernią augustowską Gen. Gubernatorowi Murawiewowi, został zniesiony Oddział Łomżyńsko-Ostrołęcki, a utworzony Ostrołęcko-Pułtuski. Zniesiony został również Siedlecko-Bialski a na jego miej-

*) Ze względu na zupełne prawie zapoznanie tych ważnych bardzo dla studiów nad powstaniem styczniowym akt charakterystyka tego zespołu została ujęta obszerniej.

sce powstał w granicach znacznie rozszerzonych Główny Oddział Sielecki. Prócz Naczelników Wojennych przytoczonych oddziałów istniała w Królestwie Polskim znaczna ilość wojennych naczelników powiatowych i rewirowych, obejmujących część powiatów.

W miarę przygasania ruchu powstańczego zaczęto znosić pomniejsze oddziały, przekazując akta po nich Naczelnikom Głównym Wojennym Oddziałów, aż wreszcie, po ostatecznym upadku powstania w 1866 roku zostały zniesione wszystkie Wojenne Oddziały.

Rząd rosyjski, dążąc do szybkiego i bezwzględniego opanowania powstania, nadał Naczelnikom Wojennym bardzo rozległą władzę. Do obowiązków Naczelników Wojennych należało przede wszystkim znoszenie istniejących oddziałów powstańczych, przeszkadzanie tworzeniu się nowych i utrzymywanie kraju w uległości wobec władzy rosyjskiej. Aby mogli oni spełniać włożone na nich obowiązki, dano im do rozporządzenia wojsko przebywające w granicach ich oddziałów oraz została im poddana cała policja, a pod względem policyjnym także burmistrzowie miast i wójci gmin. Byli oni obowiązani zawiadamiać Naczelników Wojennych o wszelkich ruchach i działalności powstańców na terytoriach podległych ich władzy.

Naczelnicy Wojenni mieli prawo usuwać z zajmowanych stanowisk nielojalnych naczelników powiatów, burmistrzów i prezydentów miast, a także urzędników policji i na ich miejsce mianować czasowo inne osoby według swego uznania. Mieli oni także prawo zabronić wszelkich zebrań, nawet prywatnych, przeprowadzać rewizje i aresztować, a cudzoziemców, nie posiadających przepisanych dokumentów, wydać z kraju. Aresztowanych naczelnicy mogli zwalniać po ustnym wytłumaczeniu się lub stawiać przed powoływanymi przez siebie sądami polowymi. Posađni w sądach tych byli zaliczani do jednej z pięciu kategorii. Do I kategorii zaliczano dowódców oddziałów, członków centralnych komitetów narodowych, i emisariuszy przybyłych z zagranicy. Wyroki sądów, zapadłe na posadnych tej kategorii, Naczelnicy Wojenni byli władni ostatecznie konfirmować i wykonywać niezwłocznie. Konfirmowali oni również wyroki wydane na posadnych III kategorii, obejmującej osoby, które ze względu na swój niski poziom umysłowy i stanowisko społeczne (włóścianie, rzemieślnicy, robotnicy) nie mogły być mieć dużego wpływu na rozwój powstania. Wyroki sądów polowych nad posadnymi II, IV i V kategorii, (a czasami i I) szły na rewizję do Audytoriatu Polowego.

W aktach instytucji posiadającej tak rozległą władzę musiały pozostać wyraźne odbicie zmagania caratu z powstaniem i, rzecz oczywista, akta te mają dla badacza tej epoki ogromną wartość. Niestety,

nie są one kompletne, mają wiele braków i luk. Przeważają bardzo silnie akta śledcze i sądowe aczkolwiek nie brak i akt o charakterze bardziej ogólnym: rozkazy, wydawane oddziałom wojskowym, okólniki i instrukcje, dawane różnym lokalnym władzom, rozporządzenia dla policji, wiadomości o rozlokowaniu wojska rosyjskiego, o bezpieczeństwie publicznym, skargach włościan na dwory itp.

W aktach śledczych i sądowych znajduje się bardzo wiele ciekawych danych biograficznych o różnych wpływowych osobistościach danego terenu oraz moc luźnego materiału informacyjnego, pochodzącego z różnych źródeł, często z rewizyj przeprowadzanych w mieszkaniach prywatnych. W takich zbiorach na przykład znaleziono słynne listy Chopina do Jana Białobłockiego.

Ilość akt pozostałych po Naczelnikach Wojskowych, różnych stopni, Komisjach Wojenno Śledczych i Sądach Polowych z całego terenu Królestwa Polskiego wynosi ponad dziesięć tysięcy woluminów.

B. Akta centralnych władz administracyjnych mających styczność z ruchem rewolucyjnym.

Właściwie należałoby tu przytoczyć wszystkie zespoły archiwalne władz centralnych owej epoki, gdyż w sposób pośredni każda z tych władz miała coś styczności z powstaniem. Ze względu wszakże na pośredni charakter tej styczności wybrane zostały bądź urzędy, których ustosunkowanie się do rewolucji miało bardziej bezpośredni charakter, np. Kancelaria Namiestnika, bądź też te, w których akta tego rodzaju występują większymi nieco lub bardziej charakterystycznymi („Zarząd Wyznaniowy”) skupieniami. Wszystkie te zespoły zawierają nadto jeden moment ważny, tutaj nie podkreślany specjalnie, bo przerastający ramy niniejszego opracowania, tj. materiał ustrojowy, odzwierciedlający ewolucje, jakim ulegała organizacja władz i urzędów w owej pełnej wszelakich wstrząsów epoce.

8. Akta Kancelarii Namiestnika.

W aktach Kancelarii Namiestnika lata 1862-63 reprezentowane są bardzo skąpo. Wynika to zapewne stąd, że dekretem z dnia 8.VI. 1862 r. rozwiązana została dotychczasowa „Własna Kancelaria Namiestnika Królestwa Polskiego” i utworzona nowa „Przyboczna Kancelaria Namiestnika Król. Pol.”, koncentrująca prawie wyłącznie tylko akta o charakterze ściśle politycznym. Nowa ta kancelaria, powołana do życia w związku z objęciem stanowiska Namiestnika przez wielkiego księcia Konstantego, wraz z nim przestaje urzędować, pozostawia-

jąc miejsce dla wznowionej własnej kancelarii Namiestnika Berga. Akt Kancelarii Przybocznej w Archiwum Akt Dawnych nie ma, być może wywiózł je z sobą do Rosji wielki książę. Stąd luka w aktach, o tyle dotkliwa, że tam zapewne koncentrowały się nici całej walki z powstaniem.

Kancelaria Własna Namiestnika dzieliła się na dwa wydziały, przy czym sprawy polityczne skoncentrowane były w II Wydziale, w referacie (stoł) I i II. Ugrupować je należy na trzy działy, odpowiadające trzem kolejnym okresom przedpowstańczemu, powstańczemu i likwidacyjnemu. W pierwszym przeważa profilaktyka: cenzura, wzmoczenie spraw paszportowych i szereg normatywów w tej dziedzinie, regulacja sprawy handlu bronią i zaostrożenie utrudnień w udzielaniu na nią pozwoleń. Wol. 15622 dotyczy reorganizacji policji. Pilnie obserwowana jest nowa emigracja (1861 r. — 5 tomów — Nr. 20835-39) oraz przenikający do kraju potomkowie starej (Nr. 20800 — bytność w Kijowie Władysława Mickiewicza). Dość częste są wzmianki o fermentach społecznych, odmowie chłopów wykonywania pańszczyzny oraz donosów chłopskich na podejrzane (predosuditielnyje) czyny szlachty (21119 — 21128). Wypadki bieżące ujmowane są w postaci kronik (o proisszestwiah), z czasem na skutek nadmiaru materiału, grupowane według guberni. Wol. 21176 dotyczy tworzącego się jakoby w roku 1861 poza granicami cesarstwa Legionu Polskiego — jak sądzę, chodzi tu o szkołę wojskową w Cuneo.

W aktach roku 1863 najbardziej skąpych ilościowo na pierwszy plan wysuwa się 10 tomów, zatytułowanych „rozporządzenia z okazji powstania“ (Nr. 21385 — 394), a zawierających raczej zbiór wszelkich dokumentów związanych z powstaniem. Przeważają tu raczej raporty sytuacyjne nadsyłane przez poszczególne władze. Poza tym z ciekawszych pozycji wspomnieć należy o woluminie dotyczącym zesłania arcybiskupa Felińskiego (Nr. 21415), o projektowanym podpaleniu rezydencji margrabiego Wielopolskiego w pałacu Brühlowskim (21429), o emblematkach rewolucyjnych (Nr. 21392) itd.

W okresie popowstaniowym napotykamy w aktach Namiestnika, obok represyj wszelkiego rodzaju i zakresu, akcję zmierzającą do wyłowienia lub wymuszenia w społeczeństwie objawów pozytywnego ustosunkowania się do polityki rządowej. Są to cykle adresów wierнопoddańczych, pomników pamiątkowych (Sandomierz Nr. 21531) i rozdawanych hojną ręką medali „za uśmierzenie rokoszu“. Wol. 21490 dotyczy honorarium wypłacanego przez kilka lat urzędowemu historykowi powstania prof. Bergowi. O wywiadach dokonywanych na emigracji informują wol. Nr. 21532-33. O pracach komisji powołanej do zbadania podziemi Warszawskich — wolum. 21548a.

Do akt likwidacyjnych popowstaniowych Kancelarii Namiestnika należy także duża grupa akt dotyczących wygnańców guberni kresowych, wysłanych po r. 1863 na Sybir a po tym amnestionowanych pod warunkiem, że wygnańcy ci wrócą nie na Litwę czy Ruś, ale do Królestwa Polskiego. Są to akta Kancelarii Namiestnika wol. Nr. 38381 do 38428, rok 1867.

Likwidacja powstania jest w ogóle zagadnieniem niezmiernie szerokim i rozciąglącym i akt jej możnaby z powodzeniem szukać w latach i zespołach znacznie późniejszych.

9. Akta Sekretariatu Stanu.

Do Sekretariatu Stanu, jako do przybocznego urzędu cesarskiego, nie docierały odgłosy bezpośrednie z pola walki, ani nie były w nim załatwiane poszczególne sprawy represyjne. Główną wartość źródłową akt tego zespołu dla dziejów powstania styczniowego stanowią dane o ogólnych zasadach polityki represyjnej władz administracyjnych i o ich stosunku do społeczeństwa. Natomiast sprawy bardziej szczegółowe są przeważnie małej wagi, ograniczają się prawie do spraw osobistych poszczególnych osób, które starały się u cesarza wyjednać ułaskawienie, zapomogę lub wynagrodzenie za poniesione straty.

Wśród akt związanych w jakikolwiek bądź sposób z powstaniem styczniowym można rozróżnić cztery zasadnicze grupy:

- a) akta dotyczące zmian w administracji kraju, wprowadzonych na czas powstania.

Ciekawszym przykładem tego rodzaju akt jest wol. Nr. 392/1863 „O poddaniu części gub. augustowskiej tymczasowej władzy gen. Murawiewa i następnie o przywróceniu tejże części poprzedniej władzy Namiestnika Królestwa Polskiego“;

- b) akta dotyczące stosunku władz do społeczeństwa, a więc traktujące z jednej strony o represjach, z drugiej o nagrodach i odznaczeniach:

do pierwszych np. należą akta o kontrybucji nałożonej na miasta Król. Polskiego (Nr. 437/1863), o sposobach „przywracania porządku“ (Nr. 438/1863), o wysłaniu z kraju przestępców politycznych (Nr. 442/1863, Nr. 375, 455, 542, 549, 550, 555 z roku 1864), m. in. o wysłaniu do Jarosławia arcybiskupa Felińskiego (444/1863), o konfiskacie mienia rodzin powstańców (Nr. 870/1866); do drugiej zaś kategorii zaliczyć można akta o zabezpieczeniu losu rodzin osób zabitych przez powstańców (Nr. 353/1864), o odznaczeniu „za uśmierzenie rokoszu“ (Nr. 390/1865);

- c) akta personalne wybitnych osobistości z administracji, działających w okresie powstania;
- d) akta dotyczące stosunku społeczeństwa do władz. Akta te są z natury rzeczy bardzo jednostronne.

Są to prośby o ułaskawienie (Nr. 352/1863, 19/1865), o zapomogi, o odszkodowanie za poniesione straty, denuncjacje (Nr. 196/1864, 221/1865) oraz adresy „dziękczynne” (Nr. 434/1863, 397/1864). Ciekawszy jest akt o udziale włościan Księstwa Łowickiego w pogrzebie arcyb. Fijałkowskiego i o wrogich rządowi manifestacjach podczas pogrzebu (Nr. 718/1861).

10. Akta t. zw. „Zarządu Wyznaniowego”.

Akta zespołu tego są o tyle ważne dla dziejów powstania, że skupiają cały materiał dotyczący represyj o charakterze wyznaniowym. Są to przede wszystkim akta kasaty klasztorów katolickich i zaboru majątków kościelnych przez rząd rosyjski w wykonaniu ukazów cesarskich z roku 1864 i 1865.

Część tych akt jest skupiona w aktach t. zw. Komisji Poklasztornej, reszta, dotycząca poszczególnych obiektów, jest rozproszona w pozostałych częściach zespołu „Zarządu Wyznaniowego”.

Ze szczegółowych akt, dotyczących się udziału duchowieństwa w ruchu rewolucyjnym wymienić można: akta osób duchownych oskarżonych o polityczne przestępstwa w latach 1859 do 1866 (Nr. 2874 cz. IV i V), krzyże i medale dla duchowieństwa na pamiątkę wojny 1853 do 56 i „uśmierzenia rokoszu” 1863/4 (Nr. 2852), kontrybucje nakładane na duchowieństwo za udział w powstaniu (2935 cz. I i II), deportacje księży do Rosji w roku 1866 i nast. (2835 cz. I i II), deklaracje wiernopoddańcze (przymusowe) duchowieństwa rz. kat. i innych wyznań po powstaniu 1863/4 (Nr. 4258).

Kronikę wypadków z lat 1861-67 zawiera akt Nr. 2822 część I do IX.
